

16. Николаева Т. М. Эмпатия // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
17. Парыгин Б. Д. Анатомия общения. — СПб., 1999.
18. Петров В. В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы // Вопросы языкознания. — 1998. — № 2.
19. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии). — М., 1974.
20. Психологический словарь. — М., 1997.
21. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. — Львів, 2001.
22. Роджерс К. К науке о личности // История зарубежной психологии. — М., 1986.
23. Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта // Мовознавство. — 1981. — № 3.
24. Словник іншомовних слів. — К., 2000.
25. Тупчіснко Д. Людина у політичному житті: онтологічні аспекти // Людина і політика. — 2000. — № 5.
26. Холештайн Э. Якобсон и Гуссерль (К вопросу о генезисе структурализма) // Dokument HTML. — <http://anthropology.ru>.
27. Широков В. А. Гуманітарна традиція і технологічний статус мови // Мовознавство. — 2001. — № 3.
28. Шторм А. Тезисы по теории психической коммуникации // Dokument HTML. — <http://psy.piter.com>.
29. Rogers C. R. A tentative formulations of a general law of interpersonal relationship // Coffey R. E., Atnos A. G., Raynolds P. A. Behavior in organisations: a multidimensional view. — Englewood Cliffs, 1975.

Е. В. БОЄВА. Концептуалізація мовно-образного простору української ментальності

Загальноприйнятою є теза про те, що спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації. У деяких мовах значення «мова» і «народ» виражаються синкретично в одному слові. Тому можна виділяти поняття мовного менталітету як «способу мовної інтерпретації світу чи поділу світу» [2: 18].

На нашу думку, концепти мовно-образної сфери української ментальності створюють у сукупності картину світу, яка репрезентує загальне світобачення носія української мови. Навколишній світ у цьому світобаченні — це щільне поєднання трьох взаємозалежних компонентів нашого буття — часу, простору, людини.

Вчення про мовно-образну картину світу дістало досить широке висвітлення у працях сучасних дослідників. Модель світу при цьому розуміють як суму уявлень людини про світ та уявлень людини про себе саму, як «універсальний орієнтир людської діяльності, що визначає загальний перебіг усіх процесів у суспільстві, все його соціокультурне життя [5: 27]. Дослідження ментального простору є одним з напрямів вивчення картини світу, що відображається українською мовою та твориться нею. Ментальний простір ми розглядаємо як результат концептуалізації свідомості мисленнєвої сфери, утвореної семантикою імен та предикатів, як співвідносних із поняттям мислення. Ментальний простір можна описати «як одну з наївних картин світу, що моделюються мовою» [6: 107].

Національно-мовна картина світу тією чи іншою мірою «спроєктована» на всі рівні мовної системи, однак на лексико-семантичному рівні вона особливо виразна. В українській, як і в інших слов'янських мовах, ментальний простір представлено лексемами, основним компонентом значення яких є процесуальність, відображення процесу мислення (роздуми), лексемами на позначення ментального результату (думка, ідея, вигадка), ментальної дії (розглядати, плумачити), ментальних станів (вважати, гадати), лексемами релятивної семантики, які позначають ментальні відношення (переконаний) тощо. Внутрішня форма слів нерідко відображає народні традиції, що виявляються у властивому кожному національному соціуму ставленні до того чи іншого явища — «точці відліку» на шкалі оцінної структури» [4: 40]. Ця мовна тенденція виявляється, наприклад, в одному із фундаментальних архетипів української ментальності — лексемі земля. Всі традиційні українські проблеми виходять із землі і обертаються навколо неї, про що свідчить класична спадщина: Панас Мирний «Хіба режуть воли, як ясла повні?», Михайло Коцюбинський «Фата Моргана», Ольга Кобилянська «Земля», Карпенко-Карий «Хазяїн», «Сто тисяч» та інші.

В українському ментальному просторі земля — це життя і смерть, сила і слабкість, багатство і бідність, панування й рабство, вірність і зрада, слава й ганьба. Найбільші національні катаклізми пов'язані з землею: мори і війни, міжособні чвари, втрата незалежності, класова й національна роздвоєність, розкол свідомості на ворогуючі світи і міста. Лексема земля є своєрідним словесним символом, що виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Навіть індивідуальні (авторські) слова — образи, характерні для художньо-творчого осмислення

дійсності, звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості. Так, слова-образи нерідко входять у фразеологічні звороти, що відбивають національні традиції, історичні події, фольклорні образи. Наприклад, у побутових фразеологізмах як певних мовних знаках відтворюється національна культура через свою позачасовість, узагальненість, порів.: перебиватися / перебуватися з хліба на воду — в українській мові; жити на мамалізі та цибулі — в румунській мові; проводити дні на хлібі та цибулі — в іспанській мові тощо.

Як бачимо, відповідники фразеологізмів в різних мовах мають інші еквіваленти, що відбивають своєрідність побуту. Відомо, що національно-культурна семантика присутня на всіх рівнях мови — фонетичному, орфоепічному, лексичному, словотвірному, морфологічному, синтаксичному. Культурний компонент мови на рівні фразеології певною мірою фіксує культуру народу — носія мови, відбиває властиве кожному народові світобачення. На рівні підсвідомості мова зберігає всі компоненти ментальності. Світ естетичних, моральних уявлень знаходить вираження в розкритті значення слів через стійкі асоціативні конотації, порівн.: *світ за очі, наздогад буряків, перцю давати, стати на рушник, п'ятами накивати, пустити червоного півня, давати драла, лихом об землю кинути, перемивати кісточки, залити за шкуру сала* тощо.

Вивчення символічних значень лексем-компонентів у семантичній структурі народних фразем відкриває можливості для визначення національної специфіки як словесного символізму, так і фразеологічного складу мови в цілому. Словесна символіка органічно пов'язується з культурно-мовним досвідом, фоновими значеннями, відбиває особливості мислення, визначені народним світосприйманням.

Як визначає філософ, дослідник української етнопсихології В.Храмова, «ментальність — це «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення» [8: 4]. Якщо ми хочемо правильно розпізнавати головні елементи українського світогляду, то мусимо звернути увагу й на основи психічної структури українців, підкреслити ті властивості й психічні функції, які своїм питомим колоритом позначаються на чинності одиниці.

І тут, при цій нагоді, кидається у вічі перевага чуттєвого, емоціонального елементу над чинником розумовим, раціональним. Ця властивість притаманна не тільки українцям, а характеризує в однаковій мірі усі слов'янські народи, почування яких хитаються у

широкій амплітуді між протилежними крайнощами. Лексичні та інші мовні засоби яскраво передають емоційний потенціал українців при його основному тяжінні все ж таки до позитивної експресії, наприклад, різного роду утворення із значенням зменшувальності, пестливості: дівчинонька, ластівочка, криниченька, місяченько; любісінько, гарненько; молоденький, гарненький тощо. Сюди можна віднести й унікальні українські демінутивні інфінітиви, що передають найвищий ступінь пестливості: їстоньки, їсточки; гулятоньки, спатоньки, спаточки тощо.

В основі мовознавчих розробок концептів української ментальності лежить з'ясування мовної природи слів-символів, вивчення їх функціонування в тексті, і ширше — визначення глибинних процесів і явищ мовних систем, закономірностей структурування смислів через пізнання людської діяльності і створеної на її основі картини світу. У зв'язку з цим зазначимо, що саме фольклорний матеріал «відбиває переважно національний менталітет українця...» [7: 4].

Саме у фольклорі відображаються народні вірування, традиції тощо. І звичайно, основні риси ментальності у фольклорі українців закладені у символічних образах. Можливо, народи запозичували один у одного давні вірування, а з ними й поетичні образи. Але ясно, що *верба й калина* як певні символи могли прищепитися тільки в тій землі, де вони росли, а *кедр* і *смоковниця* на своїй історичній прабатьківщині.

Перехід від загального символу до власне національного, локалізованого відбувається шляхом складних семантичних трансформацій, зумовлених метафоричним переносом на ґрунті даної етнокультури з опорою на відповідні фонові знання. Так, загальний образ-ідея світла, вогню на ґрунті слов'янської міфотворчості, народної традиції зазначає перевтілення в образ *червоної калини* як символу жіночості, дівочтва. А в українській поезії, особливо сучасній, *калина* асоціюється з усією українською землею — фундаментальним архетипом національної ментальності. Це і зв'язок із рідною землею, і вірність «червоній (калиновій) крові батьків, які пішли в безсмертя, здобувши в боротьбі нащадкам майбутнє, і перевірка на тривалу міцність зв'язку творчості, мистецтва з народними джерелами» [3: 198].

Таким чином, слово-символ стає фактом відповідної словесно-художньої реальності, своєрідним конструктором, поза яким не можна уявити конкретної даності як цілості. Словесний образ, зароджений у рамках художньо-літературних чи розмовних контекстів як наслідок узагальнення, розширення значення слова і перетво-

рення його в образ-ідею, має розгалужені асоціативні зв'язки, що виводять такий символ за межі конкретних мовних ситуацій, у систему образного світосприймання (наприклад, образи-символи М. В. Гоголя — *ніс, шинель, черевички, мертві душі*).

Психоповедінкові архетипи опосередковано виявляють себе і в граматичних явищах. Так, екстралінгвістичними чинниками пояснюється поширене в українському мовленні звертання на Ви до батьків, старших родичів і пов'язане з цим набуття відповідних форм множини в реченнях типу: Мати сказали. Тато прийшли. Крім того, якщо в російській мові спостерігається тенденція до компресії, стягнутих синтаксичних конструкцій, то українська мова більшою мірою тяжіє до описовості (наприклад, той, що греблю рве), хоча допускає і стягнені форми.

На наш погляд, дослідження мовно-образної картини світу неможливе без розгляду найскладнішої форми художності — *часопростору*, авторського всесвіту. Саме художній простір визначає художній локос, що в свою чергу впливає на весь лексикон, на усю систему мовних засобів. За словами Ю. М. Лотмана, художній простір — це модель світу автора, яку висловлено мовою його просторових уявлень, просторових категорій.

Передусім нас цікавить не простір зримий, зовнішній, а духовний, що сягає глибин твору, визначаючи численні компоненти художньої системи й моделюючи часові, соціальні, етичні, філософські, моральні, національні й інші категорії. При зверненні до моделі світу, ментального простору особливої гостроти набуває проблема визначення його меж. Однією з головних ознак цього простору є його складна внутрішня структура і перетин з багатьма іншими категоріями (полями), які відображають різні аспекти діяльності людини.

Однією з основоположних семантичних категорій моделі світу є *категорія руху*. Саме рух реально і метафорично актуалізує модель світу, забезпечує його функціонування в часі і в просторі. Ніщо не знайоме і не властиве макро — і мікросмосу в такій мірі як рух, основна властивість, основна ознака життя. *Рух* розуміється нами перш за все як переміщення в просторі і часі; тим самим можна говорити про рух у хронотопі і про хронотоп руху. Звідси й випливає звертання до концепту руху як елемента мовно-образного простору.

На лінгвістичному рівні цей концепт моделі світу (рух) тісно пов'язаний із семантичною наповненістю слів *шлях, дорога*. Саме у *дорозі* перехрещуються в одній часовій і просторовій площині просторові й часові шляхи найрізноманітніших людей. Тут виникають

будь-які контрасти, стикаються й переплітаються різні долі. Саме дорога як просторова домінанта, що організує текст, — найважливіша прикмета української, а ширше — слов'янської літератури, літератури минулих віків і сучасної (пор. у творчості М. В. Гоголя, О. Т. Гончара, М. М. Коцюбинського). Будучи найменш дослідженим аспектом художнього твору, домінанта *дорога* в мікросвіті літературного твору, на наш погляд, заслуговує на особливу увагу. Неподільно пов'язана з художнім логосом у його специфічних виявах — національних, етичних, соціальних тощо, *дорога* проймає собою найрізноманітніші шари тексту, сполучаючися з іншими художньо-образними фарбами, із зображальними можливостями пейзажів в їх статиці й динаміці, підкорених єдиній меті автора.

Характеризуючи концепт дороги, М. Бахтін зазначав, що в ньому «своєрідно сполучаються просторові й часові ряди людських доль та життя, ускладнюючись та конкретизуючись *соціальними дистанціями*, які тут долаються. Це точка зав'язування й місце завершення подій. Тут час немовби вливається у простір і тече по ньому, утворюючи дороги...» [1: 392].

Уявлення про концепт руху невід'ємно пов'язане з його об'єктивною, істотною характеристикою — *швидкістю*, що є конструктивним та інформативним елементом картини світу. На рівні мови уявлення про швидкість виражаються в слов'янських мовах дієсловами, прислівниками, прикметниками та іменниками. В семантиці дієслів складова швидкості нерозривно спаяна із складовою власного руху, в семантиці іменників — з позначенням суб'єкта руху чи його стану. При рішучій перевазі семантики дії і руху в ролі джерела значення «швидкий», відповідні уявлення в слов'янських мовах тісно пов'язані і з уявленнями про інші якості та властивості предметів і явищ навколишнього світу і людини.

Безумовно, пояснити всі мовні факти та закономірності мовної картини світу лише ментальністю тієї або іншої нації неможливо, проте безперечним виявляється відображення в мові соціуму психоповедінкової національної особливості. Проблеми відтворення національно-культурної специфіки мовно-образного простору безпосередньо пов'язані з вибором способів і прийомів передачі національно-культурного компонента одиниць різних рівнів мови — безеквівалентної та фоновно-конотативної лексики, словотвірних засобів, синтаксичних структур тощо. Мовні засоби виступають важливою сполучною ланкою в ланцюгу національної єдності, разом із спільністю історичної долі вони сприяють усвідомленню належності до єдиного національного організму — українського народу.

1. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975.
2. *Боброва А.* Ментальність: її прояв у мові // *Studia methodologica.* — Тернопіль, 1998. — Вип. 4.
3. *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова. — К., 1987.
4. *Кононенко І. В.* Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // *Мовознавство.* — 1996. — № 6.
5. *Постовалова В. И.* Картина мира в жизнедеятельности человека // *Роль человеческого фактора в языке.* — М., 1988.
6. *Радзієвська Т. В.* Концептуалізація ментального простору в українській мові // *Мовознавство.* — 1998. — № 2-3.
7. *Русанівський В. М.* Єдиний мовно-образний простір української ментальності // *Мовознавство.* — 1993. — № 6.
8. *Храмова В.* До проблеми української ментальності // *Українська душа.* — К., 1993.